

Ю.П.МАТЕЛЕШКО

**РІВНІ, ТИПИ ТА ФУНКЦІЇ РУСЬКОГО ПОСАДНИЦТВА
(КІН. ІХ – ПОЧ. ХІІ СТ.)**

Мателешко Юрій Павлович – аспірант кафедри історії України Ужгородського національного університету

Невід'ємним елементом політико-адміністративної системи Київської Русі був інститут посадництва. Посадництво було тим наріжним каменем державного управління, який об'єктивно міг з'єднувати розрізнені частини руської держави в одне ціле. Але на практиці в діяльності цього інституту часто проявлялися відцентрові тенденції. Зрештою, Русь так і не перетворилася на міцну державу з сильною центральною владою. І не останню роль в цьому зіграла диференціація посадництва, в результаті якої цей орган державної влади перестав бути монолітним. Виявлення та дослідження перш за все рівнів і типів, а також функцій руського посадництва дасть змогу глибше пізнати організацію політико-адміністративного управління у Київській Русі, її структуру та функції, а також причини хиткості політико-адміністративної системи Київської Русі, яка не давала змоги перетворитися останній на міцну централізовану державу.

Руське посадництво як інститут державного управління ще не було предметом окремого дослідження, але вже з початку ХІХ ст. дослідники починають звертати на нього увагу. Так, Микола Карамзін відмічав, що одними городами і волостями великий князь управляв через своїх синів, інші безпосередньо залежали від великого князя, котрий управляв ними через своїх посадників [7, 156]. Отже, М.М.Карамзін відділив посадників князя від його синів, при цьому зазначаючи, що посадницькі городи, на відміну від синівських, безпосередньо залежали від великого князя. Першим же російським істориком, який приділяв дослідженню князівської адміністрації досить велику увагу, був професор Ніжинського ліцею М.Д.Затиркевич. Дослідник відмічав, що посадники зосереджували в своїх руках владу військову, цивільну, судову та управлінську. Їхні функції були близькі до князівських. Але тим не

менше посадники не були самостійними володарями, а тільки представниками князя. Коли князь приїжджав у місто, влада посадника припинялася [6, 182 – 183]. Слід відмітити, що науковець пішов далі простого узагальнення фактів і спробував зробити більш глибокі висновки. Ті відносини, які існували між посадниками, мужами та їхнім князем, і на яких базувалася політична єдність кожного князя, як вважав історик, поширювалися і за межі князівства, з'єднуючи в одно політичне ціле декілька князівств, які знаходилися під управлінням князя-батька і його дорослих синів, котрі по відношенню до батька виступали як посадники [6, 193]. М.Д.Затиркевич, віднісши до розряду посадників і князівських синів, так і не з'ясував, чим їхнє посадництво відрізнялось від посадництва князівських мужів. Сергій Соловйов, вбачаючи в посадниках державну посаду, відмічав, що вони мали характер урядовий, а не власницький [10, 234]. Названими проблемами цікавився і Василь Ключевський. В підкорених міських областях, як вважав історик, князі ставили своїх посадників, якими були або їх наймані дружинники, або сини і родичі. Ці намісники мали свої дружини і були слабко зв'язані з державним центром, Києвом [8, 143]. Головною ж ціллю князівської адміністрації був збір податків, натурою або грошима [8, 146]. Василь Осипович прослідкував і певну еволюцію в становленні князівської адміністрації. Перші київські князі встановили політичну залежність областей від Києва, яка підтримувалася князівськими посадниками і виражалася в данині, яку області платили великому князю. Після смерті Ярослава цієї залежності не помітно. Посадники київського князя в головних городах зникають, поступаючись місцем князям, які перестають платити данину Києву [8, 180 - 181]. Досить розгорнутий аналіз князівської адміністрації дав Митрофан Довнар-Запольській.

Князівську адміністрацію він поділив на органи державного управління і слуг князя. Органами державного управління були посадник, який заміщував в місті або області особу князя. Посадники були у всіх містах, крім тих, де жив князь (виняток – Новгород). Вони відали судом, поліцією, мали і свою військову силу [5, 261]. Певну увагу дослідженню посадництва, правда, тільки новгородського, приділив і А.М.Гнпвушев. Він вважав, що посадник залежав від віча, яке його обирало і, при потребі, заміщувало. Досить детально науковець зупинився і на функціях посадника. Останній вів переговори з іншими державами, укладав союзи, оголошував війну. Він слідкував за правильністю князівського суду і не давав князю ображати своїх новгородців. Також брав участь в управлінні військом. Але все ж князь мав більше влади, ніж посадник [4, 382 - 384].

Представники радянської історіографії продовжили вивчення проблем посадництва, які вони вже розглядали у взаємозв'язку з феодальним способом виробництва. Так, Серафим Юшков вважав посадників місцевими органами двірсько-вотчинної системи [11, 79]. Функції посадника були універсального характеру (суд, данина, поліція, військо). Вчений підмітив, що посадники виявляли тенденцію перетворення своєї посади в спадкову і ставали феодалами [12, 190]. Проблемами посадництва цікавився і М.Б. Сverdlov, головну увагу якого привернули функції посадників. Основними функціями посадників XI – XII ст., за М.Б.Сverdlovим, були: контроль над збором уроків і данин та їхній розподіл відповідно до князівських розпоряджень, вища адміністративна влада на місцях від імені князя та стягнення на користь останнього судових штрафів або їхньої долі в спільному єпископському суді. Це, на думку історика, сприяло їхньому збагаченню і розвитку посадництва в настільки значну систему автономного управління, що вона могла замінити князівські прерогативи (Новгород) [9, 219]. Спеціальне дослідження, присвячене посадництву (правда, в основному новгородському), написав Валентин Янін. За своєю сутністю система посадництва, як вважав історик, була системою організації адміністративного централізму. Це той механізм, роботою якого забезпечувалось підпорядкування центральній владі багаточисельних місцевих центрів [13, 52]. Будучи системою організації Київської держави, посадництво в його формах X – XI ст., за В.Л.Яніним, повинно було відмерти з втратою Києвом головної ролі. Вже в д.п. XI ст. посадництву як системі протистоїть ідея княжих вотчин, незалежних від волі київського князя. Закріпившись на спадкових столах, князі перестають бути посадниками, зберігаючи нижчі сходинок інституту посадництва для управління

більш дрібними утвореннями своїх вотчин [13, 53]. Що стосується новгородських посадників, то вони, як вважав дослідник, в X – XI ст. за своїм характером не відрізнялися від посадників інших руських міст, які були центрами великих областей [13, 51].

Отже, як можна побачити, попередніми дослідниками були з'ясовані основні функції руських посадників (хоча вони майже не підкріплювалися конкретними фактами). На даний момент найбільш дослідженим є новгородське посадництво, посадники ж інших міст майже не вивчалися. Хоча дослідники зачіпали і деякі теоретичні проблеми посадництва як державного інституту, але останнє як цілісне явище руської історії майже не вивчалось у повному об'ємі. Правильно відділивши мужів-посадників від синів-посадників, вчені так і не змогли до кінця з'ясувати сутність кожного з цих рівнів одного й того ж інституту. Попередні дослідники не побачили і різних (принаймні двох) типів посадництва, яке, як не дивно, не обмежувалося „сидячими” в містах князівськими намісниками. Заповнити, наскільки це можливо, вищеназвані прогалини ми і спробуємо.

Головними нашим завданням є виділення вертикальної та горизонтальної структур давньоруського посадництва кін. IX – поч. XII ст., тобто його рівнів та типів, з'ясування особливостей елементів цих структур, визначення основних функцій посадників (насамперед адміністративних), а також з'ясування, як структурна градація посадництва вплинула на міцність політико-адміністративної системи Києворуської держави.

Слово „посадник” вживається в „Повісті минулих літ” всього 13 разів, причому трохи більше у другій половині літопису (5 разів до 50-х рр. XI ст. та 8 разів після). Близьке до нього слово „посадити” вживається частіше, а саме 24 рази, і так само з тенденцією до збільшення кількості вживань у другій частині повісті (10 разів до 50 – х рр. XI ст. і 14 разів після). Хоча посадництво виникло раніше, але вперше „посадник” згадується під 977 роком, коли, після вбивства свого брата Олега та втечі Володимира з Новгорода, Ярополк посадив своїх посадників в Новгороді і заволодів один Руською землею [1, 30*].

Посадництво мало два рівні: рівень князів-посадників та рівень мужів-посадників. Причому останній вид посадництва виник раніше. Так, під 882 роком зазначається, що Олег, захопивши Смоленськ і Любеч, посадив там своїх мужів [1, 9 зв.]. Посадництво першого типу виникає дещо

* Тут і далі йде посилання на аркуш відповідного літопису.

пізніше, за князювання Святослава, коли той посадив свого сина Ярополка в Києві, а Олега у древлян. Новгородцям же за їхнім бажанням він дав Володимира [1, 27 зв.].

В цілому посадники-князі були більш самостійними, ніж посадники-мужі, оскільки в силу свого родового становища (сини, племінники) вони відносилися до великого князя як сини до батька, а не як чиновники або слуги до господаря. Та й саме посадництво для них було тимчасовим явищем, оскільки вони претендували якщо не на головний батьківський стіл, то хоча б на максимальне незалеження своїх володінь. Реальністю це ставало особливо тоді, коли помирав батько, і їхнє посадництво як таке „помирало” разом з останнім. Більше того, після цього вони самі починають активно саджати своїх посадників-мужів по різних містах, щоб, відбивши конкурентів – братів, самим контролювати колишні батьківські володіння. Примітно, що незважаючи на вживання щодо князів слова „посадити”, ні одного князя в „Повісті минулих літ” так і не було названо „посадником” (принаймні прямо).

Цікаво, що посадники-мужі у великі міста ставились тимчасово, так як останні були ласим шматком для князів роду Рюриковичів. Під час військових подій, сутичок та міжусобиць між князями у завойованому місті, як правило, для тимчасового управління, спочатку ставились князівські мужі-посадники. Якщо ж обстановка була стабільною, то замість посадника на міський стіл (великого міста) сідав князь-родич (якщо такий був). Під 1097 роком повідомляється, що воєвода Святополка Путятя та Святоша пішли на Володимир, який воїни Давида взяли в облогу, і, взявши місто, посадили там Святополкового посадника Василя. Через деякий час Святополк посадив у Володимирі свого сина Ярослава [1, 93 зв.]. Але в захоплені міста князі могли посилати відразу і своїх синів. В 1065 році, наприклад, Святослав, вигнавши свого племінника Ростислава з Тмуторокані, посадив там Гліба [1, 61].

І не слід думати, що великі князі саджали своїх синів або племінників у великі міста тільки для того, щоб зміцнити свою владу на місцях. Навпаки, при князях – родичах центральна влада тільки програвала. Але не садити своїх синів у міста батько – князь просто не міг хоча б через елементарні родові (батьківські) зобов'язання. Та й сини не могли просто сидіти, склавши руки, не турбуючи батька своїми власницькими прагненнями.

Слід відмітити, що садити представників князівського роду могли не тільки їхні батьки. Часто дядько міг саджати на столи своїх племінників. Ця тенденція прослідковується особливо в останній третині XI ст. Скажімо, коли в 1078 році Всеволод сів у Києві, він посадив

свого сина Володимира в Чернігові, а Ярополка, сина Ізяслава, у Володимирі, давши йому ще й Туров [1, 76]. У деяких випадках саджати на стіл міг і брат брата. Так, під 1057 роком зазначається, що після смерті В'ячеслава, сина Ярослава, в Смоленську, у місті було посаджено Ігоря, якого вивели з Володимира [1, 60 зв.]. Не важко здогадатись, що це зробили його брати – Ізяслав, Святослав та Всеволод. Ігор тут вже виступає не як повноправний князь, а як князь-посадник своїх братів.

Приблизне уявлення про статус посадників-мужів дає уривок під 996 роком, коли Володимир, уникнувши небезпеки від печенігів і побудувавши церкву, влаштував велике святкування, на яке „зваше бояръ своя . и посадники . и стареишины по всимъ градомъ и люди многы” [1, 47]. Таким чином, в порядку згадування посадники стоять після бояр і перед старійшинами міст.

Про ступінь же самостійності мужів-посадників „Повість” дає мало відомостей. Очевидно, в деяких випадках вони могли проявляти непокору щодо князів. Так, коли в 1018 році Святополк з Болеславом вигнали Ярослава з Києва і він втік в Новгород, звідки хотів утекти за море, посадник Костянтин, син Добрині, дядька Володимира, разом з новгородцями розсік човни Ярослава, кажучи: „Можемь ся еще бити с Болеславомъ . и съ Святополкомъ”. Після цього почали збирати кошти для війни [1, 54]. Вищенаведений уривок свідчить про відносну самостійність посадника (очевидно, Ярославового) в Новгороді, який, по суті, пішов проти волі князя. Але цей випадок непокори є одиничним. До того ж слід відмітити, що Костянтин був родичем Ярослава. До такого вчинку посадника могла побудити і позиція (можливо, тиск) самих новгородців. В цілому ж самий статус мужа-посадника як людини, яку з певною метою посадили в певному володінні, не міг незалежнити та підняти його до такого рівня, щоб він міг диктувати свою позицію князю. До того ж князі, за логікою, призначали посадниками лише своїх відданих мужів.

Доказом того, що посадник-муж, по-перше, залежав від князя, а, по-друге, його діяльність здійснювалася не на постійній основі, так як у будь-який момент все управління міг безпосередньо взяти на себе князь, можуть бути слова Володимира Мономаха. Останній, за його ж словами, на посадників не покладаючись, сам робив все, що було потрібно [2, 83]. Очевидно, в ті часи адміністративна робота не була ще настільки об'ємною, щоб князь просто фізично не зміг все охопити. Тому князі, очевидно, в деякі періоди часу, за відсутності більш важливих справ, безпосередньо виконували функції своєї адміністрації в особі мужів-посадників. Це може говорити і про слабкість

органів адміністративного управління, і про їх нерозвиненість.

Дослідники майже не звертали увагу на ту обставину, що поряд із традиційним посадництвом у містах існував й інший вид посадництва, але посадництва не „стаціонарного”, а скоріше „мобільного”. В силу певних обставин контроль за тим чи іншим містом (місцевістю) здійснювався шляхом періодичних поїздок туди князівських мужів. Це з одного боку могло бути викликано відсутністю достатньої кількості кандидатур, які могли б сидіти в різних містах та справно виконувати свої обов'язки. З іншого боку, на великих просторах Руської землі, „засіяних” общинами, досить віддаленими від великих міст, рухливе посадництво було єдиним способом хоч якось „прилучити” ці землі до певного державного центру. Та й контролювати „мобільного посадника”, який, зробивши свою справу, знову повертався до князя, було легше, ніж того, що досить довгий час знаходився у певному місті, яке знаходилось на значній віддалі від центру, міг „обрости” місцевими інтересами тощо. Прикладом „мобільного посадника” може бути Янь, муж князя Святослава. Під 1071 роком розповідається, що коли Янь прийшов на Білоозеро від князя Святослава збирати данину, йому розповіли, що два волхви, вбивши багато жінок, прийшли сюди. Довідавшись, що це смерди його князя, попросив видати їх [1, 65]. Після невдалої спроби схопити волхвів, він пригрозив білоозерцям, що якщо вони їх не приведуть, він не буде йти від них цілий рік. Білоозерці змушені були видати волхвів, після чого останніх було страчено [1, 65 зв. - 66]. Таким чином, представник князя Святослава збирав данину в одному з підконтрольних міст (а, можливо, й місцевостей), здійснював судочинство, повертав смердів, які втекли, а також наглядав за релігійною ситуацією та присікав різні антихристиянські виступи. Як побачимо далі, функції „ходячих посадників” („походників”) були досить подібними до функцій „сидячих” представників князівської влади.

Матеріал джерел, за якими можна прослідкувати період кін. IX – поч. XII ст., дає змогу виділити принаймні п'ять функцій „стаціонарних” посадників (як князів, так і мужів).

Однією з головних функцій посадника була фінансова (фіскальна). Під 1014 роком літописець зазначає, що Ярослав, який сидів у Новгороді, 2000 гривень давав в Київ, а 1000 залишав у Новгороді. І так давали всі посадники новгородські (до речі, це чи не єдиний випадок в „Повісті...”, коли посадником було названо князя, та й те не прямо). Коли Ярослав перестав давати гроші Києву, то наразився на гнів батька,

який збирався йти війною на Ярослава [1, 48 зв.]. Випадок яскраво засвідчує, що однією з функцій посадників був збір данини та передача частини її (у даному випадку – більшої) до центру. Приблизно в той час, коли помер Святослав (1076 рік), автор повчання розповідає, що він ходив до батька в Чернігів. Мономах пише, що коли він прийшов із Смоленська в Чернігів, то дав батьку 300 гривень золота [2, 81]. Ці гроші могли бути обов'язковим надходженням в казну чернігівського князя від свого посадника-сина, який сидів у Смоленську. Можливо, Мономах у вигляді грошей робив батьку подарунок (добровільно-примусовий). У вже згаданому епізоді під 1018 р. про новгородського посадника Константина [1, 54] прослідковується і військова функція посадника, яка полягала в зібранні війська у випадку військового походу, збору данини для його оплати, а також, очевидно, в обороні міста. Посадник виконував і деякі поліцейські функції. В 108-й статті Пространної Правди говориться, що якщо хазяїн сам знайде свого холопа в чиемусь місті і скаже про це посаднику, який цього не знав, то посадник дасть отроків, які зв'яжуть холопа. За це йому сплачується мито. Якщо господар, який сам переслідує втікача, не даючи знати посаднику, випускає його з уваги, то посадник не дає ніякої винагороди за холопа. Цікаво, що в статті говориться не по „якесь місто”, а про „чиесь місто”, тобто місто, яке комусь належало. Очевидно, цим „кимось” був князь. У віданні посадників були і декотрі релігійні функції. Так, у 980 році Володимир посадив свого дядька Добриню в Новгороді, який поставив кумира Перуна над Волховом, котрому люди стали приносити жертви [1, 31 зв.]. Міське будівництво теж могло знаходитись у віданні посадників. В 1114 році, наприклад, була закладена Ладога з каменю посадником Павлом при князі Мстиславі [1, 104].

Отже, посаду посадника можна вважати найвищою адміністративною посадою в Київській Русі. За впливовістю посадництво поділялося на посадництво синів (племінників) великого князя та на посадництво мужів останнього. Перша група посадників була більш самостійною у своїй діяльності, друга ж більше залежала від князя. Кістяк Руської держави базувався сама на першому рівні посадництва (головне місто – великі міста), що і визначило її рихлість як політичного утворення. Другий рівень посадництва переважав у більш дрібних структурах (великі міста – малі міста), які відзначалися більшою міцністю. Посадництво могло бути як „сидячим”, так і „рухливим”. Причому „походники”, виходячи зі своєї більшої прив'язаності до центральної влади, більш тісніше „зв'язували” місця і центр. „Стаціонарне” ж посадництво у перспективі могло викликати

сепаратистські тенденції. Особливістю князівської адміністрації в особі мужів-посадників було те, що вона, по-перше, у великій мірі залежала від князя, а, по-друге, її функціональна діяльність була непостійною, так як князь міг безпосередньо брати на себе виконання їхніх функцій. Протягом кін. IX – поч. XII ст. прослідковуються основні шість функцій

давньоруських посадників: фіскальна, військова, судова, поліцейська, релігійна та будівнича.

Слабкість політико-адміністративної системи Київської Русі полягала в тому, що її кістяк базувався на родових („князь – князь”), а не політичних відносинах. Всередині ж цього рихлого кістяка були міцніші зв'язки („князь – муж”), що об'єктивно вели державу на шлях роздрібленості.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

I. Джерела.

1. Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – Спб.: Издательство Императорской археографической комиссии, 1908. – Т.2. – 940 + 88 с.
2. Лаврентьевская летопись. Повесть временных лет // Полное собрание русских летописей. – Л.: Издательство Академии Наук СССР, 1926. – Т.1. – Вып.1. – 286 с.
3. Пространная Русская Правда // Тихомиров М. Н. Пособие для изучения Русской Правды. – М.: Издательство Московского университета, 1953. – С. 87 – 113.

II. Монографії, статті.

4. Гнпвушев А.М. Господин Великий Новгород // Русская история в очерках и статьях. Под ред. М.Б. Довнаръ – Запольскаго. Т.1. – М.: Московское Учебное Книгоиздательство, 1912. – С. 367 – 407.
5. Довнаръ – Запольскій М. Князь, его дума и администрация // Русская история в очерках и статьях. Под ред. М.В. Довнаръ – Запольскаго. Т.1. – М.: Московское Учебное Книгоиздательство, 1912. – С. 248 – 268.
6. Затыркевич М.Д. О влиянии борьбы между народами и сословиями на образования Русского Государства в домонгольскій периодъ. Главы IV – VIII // ЧОИДР. – 1873. – Кн. 2. – С. 107 – 306.
7. Карамзин Н.М. История Государства Российского: В XII т. В 3 кн. Кн. 1, Т. I – IV. – М.: ООО „Издательство АСТ”; ЗАО НПП „Ермак”, 2004. – 668 с.
8. Ключевский В. Русская история: Полный курс лекций. Т.1. – Мн.: Харвест, 2003. – 592 с.
9. Свердлов М.Б. Генезис и структура феодального общества в Древней Руси. – Л.: Наука, 1983. – 239 с.
10. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. Кн. I. Русь изначальная. – М.: ООО „Издательство АСТ”; Харьков: Фолио, 2001. – 944 с.
11. Юшков С. В. К вопросу о политических формах Русского феодального государства до XIX века // Вопросы истории. – 1950. – №1. – С. 71 – 93.
12. Юшков С. В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. – К.: Видавництво Академії Наук УРСР, 1939. – 210 с.
13. Янин В.Л. Новгородские посадники. – М.: Издательство Московского университета, 1962. – 388 с.